

Розселення носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки не створювало демографічної напруги, оскільки землі, які цікавили давніх землеробів (височини з родючими лесовими та чорноземними ґрунтами), знаходилися поза межами інтересів мезолітичного населення¹⁴. Водночас прибульці сприяли поступовому залученню місцевого мезолітичного населення до нових форм діяльності.

З появою землеробів неспізнано змінився ландшафт. Уздовж річок і потічків розкинулися невеличкі селища з напівземлянками й наземними спорудами стовбової конструкції, господарчими будівлями. Такі пам'ятки можна легко розпізнати за прекрасного гатунку своєрідним посудом кулястих форм, оздобленим прокресленими лініями, поля між якими утворюють стрічки (звідси й назва культури). Лінії зазвичай закінчуються маленькими вдалинами (ямками), такі ж вдалини наносили й на лінії чи поміж ними. Цей візерунок схожий на ноти, тому цю археологічну культуру ще називають культурою нотної кераміки.

Збагачується асортимент культурних рослин — кілька різновидів пшениці та ячменю, просо, горох, а за даними сусідніх територій, також вика, чечевиця, мак, їстівна лобода тощо¹⁵. Тоді ж з'явилися жито та овес, але ще як бур'яни. Зростає питома вага скотарства¹⁶, яке забезпечувало потреби не лише у м'ясі. Знахідки кісток вола вказують, що худобу використовували як тяглову силу (наприклад, для волокуш, бо воза ще не знали). Не виключено, що тоді почали доїти худобу й отримувати молоко.

І все ж внесок цих галузей у забезпечення їжею не слід перебільшувати. Така галузь, як рільництво, була дуже трудомісткою через залісненість територій та примітивні знаряддя праці. Тому харчі поповнювали й дарами природи (ягоди, горіхи, жолуді, риба, молюски, дикі тварини). Отже, господарство мало змішаний характер, і, певно, по виснаженню ресурсів люди переселялися на нові місця, на що вказують невеличкі розміри поселень та незначні культурні нашарування на них.

Якщо неоліт — це час формування відтворювального господарства, то енеоліт — це час його першого розквіту й значного поширення, коли в ужиток входять металеві речі — мідні та золоті, а також впроваджується нова технологія — підсічного — доволі продуктивного землеробства, хоча й екстенсивного за своєю сутністю (врожайність істотно зменшувалася після трьох-чотирьох років експлуатації підсіки). Настає ера ранніх землеробів. На наших теренах той процес був пов'язаний з появою нових мігрантів, головню, як і за неоліту, з Балкан. До того спонукав приріст населення, який, мабуть, випереджав можливості економіки. Десь наприкінці 6 тис. до н.е. з Північної Добруджі (Нижнє Подунав'я) у Північно-Західне Надчорномор'я просунулися носії спільноти Гумельниця, локальний вияв якої на нашій території називають культурою Болград¹⁷. Тоді ж Пруто-Дністровське межиріччя займають носії трипільської культури. Витоки її лежать у Південно-Східній Трансильванії та тодішній Румунській Молдові, де культура має назву Кукутені. Тому зараз зазвичай вживають назву «культура Кукутені-Трипілля». Ще одна хвиля мігрантів — носії лендельської культури — прибула із заходу — з території Польщі, хоча походила з того ж кола — наддунайського, бо склалася на півд-

ні Карпатської улоговини¹⁸. Гумельниця й лендельська культура частково репрезентовані на нашій території. Натомість трипільська культура, вийшовши зі світу балкано-дунайських культур, розвинулася в Україні в яскраве та масштабне явище.

Трипільська культура існувала близько 2,5 тис. років, доживши в окремих регіонах до доби ранньої бронзи. Її населення поступово освоїло майже всю Правобережну лісостепову Україну та навіть більше¹⁹. Три моменти, які характеризують будь-яку археологічну культуру — становлення, розквіт і занепад, — у трипільській культурі виражені особливо контрастно, мабуть, через те, що пік її розвитку був дуже яскравим і почасти загадковим, а занепад пов'язаний зі зміною господарчої моделі на протилежну — скотарську. Попервах освоєння нових країв давалося нелегко²⁰, і прибульці поповнювали харчі і за рахунок мисливства та інших природних ресурсів. Однак від самого початку в цій культурі виразно простежується її землеробський характер: чітко сплановані, хоча й невеличкі, поселення з землянками чи наземними житлами, різнобарвний посуд, оздоблений криволінійними композиціями (в них чітко проступає образ змії, деякому посуду надано антропоморфних рис), статуетки жінок та худоби. Усе то сповнено новою символікою, що свідчить про новий стиль життя й мислення.

Повною мірою цей стиль реалізувався дещо пізніше — зі зростанням населення за рахунок природного приросту, поглинання місцевих мешканців у процесі колонізації нових земель та нових хвиль мігрантів з прабатьківщини. Адже за тотального панування ручної праці людина, її фізична сила була головною продуктивною силою. Як наслідок — збільшуються розміри поселень, зростає їхня щільність, покращується побут, про що свідчать добротні просторі оселі (не виключено, й двоповерхові), оснащені печами, лавками, лежанками, великими посудинами для зберігання припасів. Тоді, мабуть, починають упроваджувати рільництво, запрягаючи в дерев'яну соху волів²¹. Осілість, достатня кількість харчів, ритмічність сільськогосподарських робіт вивільняють час для облаштування побуту й для творчості. Провідним матеріалом у побуті стає глина. Трипільці до тонкощів освоїли цей матеріал, зводячи оселі та виготовляючи різноманітне побутове й культове начиння. Воно вражає барвистістю форм та оздобленням: посуд, статуетки, модельки жител та інших речей оздоблені прокресленими візерунками чи фарбами. Формотворення, орнаментальне й фігуративне мистецтво сягають тієї гармонії, колориту й напруги, що вже ніколи не повторилися в давній історії України.

Найбільшою загадкою трипільської культури є поселення-гіганти, які концентруються в Буго-Дніпровському межиріччі. Найбільше з них — біля с. Тальянки на Черкащині — займало площу 450 га й налічувало більше 2,5 тис. садиб²². Як було організоване життя у таких поселеннях? Адже величезне скупчення людей вимагало органів управління й регламентації господарчого й побутового життя. Однак справа в тому, що формально такі поселення нічим не різнилися від менших: ні плануванням — зазвичай концентричними колами, ні розміром та облаштуванням осель, ні складом матеріальної культури загалом. Головне, існували вони недовго — десь 70—80 років. Адже, попри явні успіхи економіки трипільців, вона була екстенсивною і розвивалася за

рахунок освоєння нових земель. Після виснаження ресурсів община переміщала на нове місце, що й спричинило величезну кількість поселень. Зрештою, то й згубило трипільців. Освоївши усю лісостепову смугу України, найбільш придатну для хліборобства, вони потрапили в безвихідь. Поправити ситуацію можна було лише ставши на шлях інтенсифікації землеробства. Цей іспит трипільська спільнота не склала, а тому знайшла інший вихід — у зміні господарчої моделі. На заключному етапі в трипільських общинах на перший план виходить скотарство, і общини розселяються за межі своєї смуги, освоюючи, з одного боку, Київське Полісся з його багатими мисливськими ресурсами²³, з іншого — степи Північно-Західного Надчорномор'я, де за взаємодії зі степовим населенням формується своєрідний господарчо-культурний тип, відомий як усаївська культура²⁴. На основній території життя теж продовжувалося, однак воно кардинально змінилося, немов вертаючись на висхідні позиції. Деградує будівельна справа — тепер можна жити і в землянках, занепадає керамічна — в ній ледь помітне колишнє буйство форм та візерунків, скульптура набуває схематичності, в ній ледь вгадується образ жінки. То була вже зовсім інша культура.

На час розквіту трипільської культури припадають суттєві зміни і в Середній Європі, які частково зачепили й територію України. Першим поштовхом до цих змін, як ми знаємо, стало поширення культури лінійно-стрічкової кераміки. Але попри значні простори, зайняті тою спільнотою, заселені вони були не щільно, вибірково — головню, займали височини з лесовими та чорноземними ґрунтами. Натомість низини Середньоевропейської рівнини разом із поліською смугою на сході склали екологічні ніші мезолітичного населення — мисливців та рибалок. Унаслідок вікових спілкувань таких різних світів у Середній Європі й Південній Скандинавії сформувалася нова культура лійчастого посуду (4 тис. до н.е.). Дослідники, зокрема Т. Віслянський, оцінюють її як другий генеральний етап неолітизації Середньої Європи²⁵, хоча процес відбувався вже за енеоліту. У відтворювальній економіці було здійснено прорив, який розширив межі землеробства й скотарства на великі низинні лісові анклави. То стало можливим завдяки впровадженню нової системи рільництва — підсічно-випалювальної²⁶. В матеріальній культурі перехід засвідчений різким зростанням кількості кременевих сокир і стрімким розвитком кременярства. Успіхи в землеробстві визначалися ще двома новаціями: використанням тягової сили тварин для оранки, на що вказують сліди полів на території Данії, Польщі тощо, а також для транспортних цілей — не виключено, що тоді використовували віз. Зростає кількість і щільність поселень, урізноманітнюється посуд, з'являються металеві вироби. Характерною є ще одна деталь — могильники. У найраніших землеробів зафіксовано поодинокі поховання, тепер з'являються невеличкі ґрунтові могильники та підкурганні поховання.

Південно-східна околиця культури лійчастого посуду сягала України — Західної Волині та Розточансько-Подільського плато²⁷. Там, схоже, це населення зберігало свої позиції довше. Прибульці потіснили та поглинули лендельське населення й стали сусідами пізніх трипільців. Як і скрізь, освоєння різних природних ресурсів спричинило певну диференціацію господарчої